Van Gölü Çevresi Hristiyan Dini Mimarisi Taş Bezemelerinde “Mukarnas” Kullanımı: Van ve Bitlis İli Örnekleri*

Dr. Öğr. Üyesi Emel Yıldız

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5840-7220>

Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Mersin – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 06.10.2021

Kabul: 30.12.2021

On-line Yayın: 31.12.2021

Anahtar Kelimeler

Van Gölü Çevresi

Hristiyan Dini Mimarisi

Manastır-Kilise

Taş Bezeme

Mukarnas

Araştırma Makalesi

* “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.52858>

Öz

Sanatsal ve manevi değeriyle İslam mimarisinin önemli bir bezeme ögesi olan mukarnas, etkileyici görünüşe sahip olmasıyla dikkat çekmektedir. Özünde, İslam Sanatı motiflerine özgü üç boyutlu dekoratif niteliği taşımasıyla birlikte yapısal bir mimari öge olarak da değerlendirilmektedir. İslam medeniyetinde çeşitli dönem ve bölgelerde sıklıkla kullanılan uygulamalardan biri olmuş ve Osmanlı medeniyetinde zirveye ulaşmıştır. Ayrıca farklı medeniyetleri de etkilemiş olan mukarnas; Hristiyan dini mimarisi taş bezemelerindeki kullanımıyla kültürlerarası etkileşimin derecesinin bir göstergesi olması bakımından önemlidir.

Bu çalışmada, bezeme programında kültürel etkileşimin esnekliğini en güzel yansıtan somut örneklerin varlığıyla Van Gölü Çevresi Hristiyan dini mimarisi taş bezemelerinde kullanılan mukarnasların tanıtılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda ele alınacak örnekler, Van ve Bitlis ili manastır ve kiliseleri bünyesinde incelenmiştir. Mimarlıkta geniş kullanım alanına sahip olan mukarnasın incelenen yapılar; taçkapı, kubbe kasnağı, cephe yüzeyi, üst örtü sistemi, niş, paye ve sütun başlığı bezemelerinde kullanımı tespit edilmiştir. Aynı zamanda arazi çalışmalarından edinilen veriler ışığında gerek görsel gerek teknik olarak belgelenmiştir.

Bu çalışma sonucunda taş bezemelerde kullanılan mukarnasların oluşum düzeninde farklı formların yanı sıra farklı malzeme üzerine uygulamaların olduğu ve kullanıldıkları konumlarda güçlü bir plastik değer oluşturdukları sonucuna varılmıştır. Ayrıca ele alınan manastır ve kiliselerin kronolojik tarihi süreçleri dikkate alındığında ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti’nin XVI. yüzyılda bölgeye tamamen hakim olmasından sonra yeniden inşa veya gerçekleştirilen onarımlarla yenilendikleri ve bu süre zarfında Türk-İslam Sanatı ile etkileşimin bir göstergesi olan mukarnasın mimari plastik bezemelerdeki kullanımı ortaya konulmuştur.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Yıldız, E. (2021). Van Gölü Çevresi Hristiyan Dini Mimarisi Taş Bezemelerinde “Mukarnas” Kullanımı: Van ve Bitlis İli Örnekleri. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(88): 259-284.

*The Use of “Muqarnas” in the Stone Decorations of the Christian Religious Architecture Around Lake Van: Examples of Van and Bitlis Provinces**

Asst. Prof. Dr. Emel Yildiz

Mersin University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Art History, Mersin – TURKEY

Article History

Submitted: 06.10.2021

Accepted: 30.12.2021

Published Online: 31.12.2021

Keywords

Around the Lake Van
Christian Religious Architecture
Monastery– Church
Stone Ornaments
Muqarnas

Research Article

* Statements of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”: No conflicts of interest were reported for this article. Ethics committee approval is not required for this article.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.52858>

Abstract

Muqarnas, which is an important ornament element of Islamic architecture with its artistic and spiritual value, attracts attention with its impressive appearance. In substance, it is considered as also a structural architectural element as well as having a three-dimensional decorative characteristic peculiar to Islamic Art motifs. It has been one of the applications frequently used in various periods and regions in Islamic civilization and reached its peak in Ottoman civilization. In addition muqarnas, which also has influenced different civilizations; is important in terms of being an indicator of the degree of intercultural interaction with its use in stone ornaments of Christian religious architecture.

In this study, it is aimed to introduce the muqarnas used in the stone ornaments of Christian religious architecture around Lake Van with the presence of concrete examples that best reflect the flexibility of cultural interaction in the decoration program. In this context, the examples to be considered have been examined within the monasteries and churches of Van and Bitlis provinces. Muqarnas, which has a wide usage area, in architecture in the examined structures; Its use in the ornament of the portal, the dome drum, the façade surface, the top cover system, the niche, the pier and the column capitals has been determined. Also documented both visually and technically in the light of the data obtained from the field studies.

As a result of this study, it has been concluded that the muqarnas used in stone decorations have different forms in the formation order as well as applications on different materials and create a strong plastic value in the position where they are used. In addition, considering the chronological historical processes of monasteries and churches examined, were renovated by rebuilding or repairing after the Ottoman Empire which is completely dominated the region in the 16th century and during this period, the use of muqarnas, which is an indicator of interaction with Turkish-Islamic Art, in architectural plastic decorations has been revealed.

GİRİŞ

İslam mimarisine özgü bir bezeme türü olan mukarnas, esas itibarıyla iki boyutlu geometrik bir çizimin hacimlendirilerek üç boyuta geçirilmiş şeklidir (Uluengin, 2018: 30). Yan yana ve üst üste yerleşen prizmatik öğelerin dışı doğru taşıntı yaparak birleşmesi sonucu oluşan, genellikle simetrik bir düzenlemedir. Düşey bir yüzeyden daha taşkın bir yüzeye geçiş sağlaması yönüyle yapısal olarak değerlendirilirken, bu uygulama aynı zamanda plastik etkisi yüksek olan çok parçalı bir süsleme unsuru oluşturmaktadır (Sözen ve Tanyeli, 2005: 167; Hasol, 1998: 333). Bu form, balpeteğine benzer bir şeyin izlenimini veren üç boyutlu bir zengin form oluşumu için içbükey ve dışbükey şeklindeki yapıların bir araya gelerek bir dizinim oluşumuna uygun olarak, genişletilip daraltılabilen sistemiyle yüzeylerdeki dönüş ve geçiş hareketlerine çözüm getiren en ilginç buluşlardan biridir (Mülayim, 1999: 191; Manuelian, 1980: 214). Bu uygulama plan olarak tasarlanmış geometrik şekillerin üç boyutlu hale getirilmesiyle oluşturulduğu için geometrik süslemelerin bir kolu olarak da değerlendirilmektedir (Baş, 2006: 352). Mukarnas, biçimsel olanakları dışında geometriye dayalı soyut tasarımıyla yapıya anlam kazandırmak açısından avantaj sağlamıştır. Gökyüzü, kosmos, evren, tanrısal birlik, düzen, uyum gibi kavramları istenildiğinde etkili bir biçimde aktarabilmiştir (Ödekan, 2007: 136).

Kaynağı ve kökeni konusunda farklı görüşler ileri sürülen mukarnasların¹ ilk olarak XI. yüzyıl başlarında ortaya çıktığı ve farklı tromp sistemlerinde kullanılarak geliştirildiği öne sürülen bu sistemin öncü örneklerinin Nişapur'daki boyalı alçı nişleri olduğu düşünülmektedir. İlk olarak İran'da alçı ve tuğladan yapıldığı belirtilen mukarnas, sonraki dönemlerde yörenin malzemesine uygun olarak taş ve ahşap üzerinde de uygulanmıştır (Ünal, 1982: 37; Baş, 2006: 352). Mukarnasları meydana getiren elemanlar yaprak, badem, kazayağı ve fitil olarak tanımlanır (Uluengin, 2018: 35-37). İslam Sanatının bütün bölgelerinde kullanılan mukarnasın Anadolu'da bilinen en eski örneği XII. yüzyılın ortalarında Amasya'daki Halifet Gazi Kümbeti'nin kapısının üzerindeki yarım kubbe biçiminde, portal nişi üzerinde kendini gösterdiği belirtilmektedir. Anadolu mimarisinde mukarnasın gelişim çizgisinde ana karakterinin yarattığı etkiye ek olarak, farklı süslemelere yer verilmesi erken dönemlere has bir özelliktir. Bu uygulama XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren azalarak yerini mukarnasın üçüncü boyuttaki değerlerin vurgulanması ile oluşan düzenlere bırakmıştır. XV. yüzyıldan sonra prizmatik öğelerin soyut biçimlerinde değişikliğe gidilerek çeşitlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Sade görünümlü yuvalarda hareketlilik badem motifleri ile sağlanırken, mukarnasın giderek sarkıt formlarına doğru çeşitlemeler yaptığı, püskül ya da damlalar (sarkıtlar) halinde zenginleştiği görülür. Bu gelişme XVI. yüzyılda zirvesine ulaşmış, XVIII. yüzyıla kadar bilinen örneklerin tekrarlarıyla devam ederek XIX. yüzyılda ortadan kalkmıştır. Ancak mukarnasta hangi çeşitleme olursa olsun ilke, tepeden daralan içbükey dönüşlü kavsara yüzeyinin tabandaki dikdörtgen kesitli planla buluşmasını sağlamak, yatayla düşeyi kavisli bir yüzeye bağlamaktır (Ödekan, 1977: 17; Manuelian, 1980: 215-219).

İslam yapılarında yer alan mukarnaslar, bölgedeki Hristiyan mimarisini de etkilemiştir. Bu noktada Ayla Ödekan, "Çeşitli olanakları olan bir mimarlık bezemesinin İslam mimarlığının sınırları içinde kaldığını ve farklı kültürler tarafından, Ermeni mimarlığının tasarımında da mukarnas bezemenin benimsendiğini ancak İslam mimarlığındaki kadar asal bir öğe olarak yer almamış olduğunu" ifade etmektedir (2007: 136). Ermeni sanatında motifin kökeni ve gelişimi muğlak olmakla beraber, Ermeni mimarisi dekoratif unsurları içerisinde mukarnas, petek dekoru/balpeteği şeklinde İslam Sanatı kökenli bir bezeme unsuru olarak tanımlanmıştır (Thierry, 1989: 202). Hem taşıyıcı hem süsleyici bir ayrıntı olarak Ermeni ve Gürcü yapılarında kullanımıyla önem taşıyan mukarnas dışarıdan alınan bir uygulama olmuştur (Tunçer, 1976: 262). Ermeni ve Gürcü yapılarında XI. yüzyıla kadar mukarnas uygulamaları bulunmamaktadır. Böylece bu mimari süsleme öğesi bir kısım Ermeni ve Gürcü yapılarında Türk

¹ Bu konu üzerine ileri sürülen görüşler açısından ilgili kaynaklar ve tarihsel gelişimi için bkz. Uluengin, 2018: 22-28.

sanatının bir etkisi olarak yer almış veya bu yapıların Türk dönemi ilavelerinde yapılarak mukarnaslar da ilave edilmiştir (Çoruhlu, 2019: 333). Özellikle Ermeni manastırlarında jamatun² (gavit) yapılarında görüldüğü, en bilinen örneğin Sevan Gölü’nde Haricavank’ta, Haricavank Manastırı Jamatunu (1224-1225) döşeme taşları üzerinde yer aldığı belirtilmektedir. Ermenistan sınırları içerisindeki diğer yapılardan; Geghard Manastırı Jamatunu (1225) ve Ganjasar Manastırı Jamatunu (1238)’nda ise taçkapılarda mukarnas kullanımında ilk örneklerini verdiği, XIII. yüzyıl boyunca ilk örnekler üzerinden mukarnas motiflerin jamatundaki kullanımının Ahpat (Halbat) Manastırı Hamazaps Jamatunu (13.yy.) ve Yovhannavank Manastırı Jamatunu (13.yy.)’nda olduğu gibi gelişerek devam ettiği açıklanmıştır (Manuelian, 1980: 215-219). Anadolu Hristiyan mimarisinde, Van Gölü Çevresi sınırları kapsamında Van ve Bitlis ili bazında incelenen yapıların taş bezemelerinde mukarnas kullanımı; dış yüzeylerde taçkapı, kubbe kasnağı ve cephe yüzeylerinde yoğunluk kazanmışken iç mekanda ise üst örtü sisteminde, niş, paye ve sütun başlıklarında görülmektedir.

1. Van Gölü Çevresi Hristiyan Dini Mimarisi Bezeme Programında Mukarnas

Hristiyan dini mimarisi taş bezemelerinde mukarnas kullanımının araştırma alanını; Van Gölü Çevresi sınırları içerisindeki Van ve Bitlis ili oluşturmaktadır. Bu çalışma kapsamındaki söz konusu taş eserler; Van ili merkez ilçeleri İpekyolu ve Tuşba başta olmak üzere Başkale, Çatak, Gevaş ilçeleri ile Bitlis’in Adilcevaz ve Hizan ilçelerindeki manastır yapı komplekslerinin yanı sıra kiliselerin dış yüzeyleri ile iç mekanda karşımıza çıkmaktadır.

Kültürlerarası etkileşimin yansıması olarak Hristiyan dini mimarisi taş bezemelerinde mukarnas; Van ili kapsamında *Varagavank (Yedikilise) Manastırı Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi* taçkapısında, *Saint Georges Jamatunu* taçkapısında, kuzey duvar nişinde, örtü sistemi-birimlerinde, yıkılan revaklı bölümün sütun başlıklarında; *Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi* taçkapısında, kubbe kasnağı konsollarında, apsis yarım yuvarlağı güney duvar nişinde, *Saint Jean Jamatunu* taçkapısında; *Saint Georges (Lim) Manastırı Kilisesi*’den günümüze gelebilen batı cephe kuzey köşesindeki silme kuşağında, kuzeybatı köşe duvarı güney yüzeyinde ve batı haç kolu kuzey cephe üst silme kuşağında, *Saint Georges Jamatunu* taçkapısında; *Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı Jamatun* taçkapısında, batı cephe yüzeyinde, sütun başlığında; *Saint Ejmiacin (Soradır) Kilisesi* örtü sistemindeki aydınlatma feneri köşelerinde; *Saint Jean Baptiste (Ziv) Kilisesi* kuzey cephe taçkapısında; *Albıçak (Cunik) Manastırı Kilisesi* taçkapısında; *Akdamar Manastırı Kutsal Haç Kilisesi Çan Kulesinin* oturduğu paye başlıklarında³ ve Bitlis ili kapsamında *Adilcevaz Mucizeler (Ardzque Sk’ants’ elegorgivamk) Manastırı Kilisesi* sütun başlığında; *Hizan Papazlık Bölgesi (Köy) Kilisesi* taçkapısında tespit edilmiştir.

Taş bezemelerde mukarnasın çalışma akışında ele alınışı; manastır ve kiliselerin öncelikle il bazında merkez ilçe ve devamında diğer ilçelerin alfabetik sıralamasına göre yapılmıştır. Bu sıralama içeriğinde öncelikle ele alınacak olan manastır veya kiliselerin konumu ile tarihi bilgileri belirtilmiştir. Sonrasında araştırmanın esas konusunu teşkil eden manastır ve kilise yapılarının bünyesindeki mukarnas bezemeli taş eserlerin incelenmesine yer verilmiştir.

²Jamatun: Eski Grabar Ermenicesi’nde “jam” kilise, “tun” ev anlamını taşıyan iki ayrı kelimenin birleşmesinden oluşmakta ve terim olarak “kilise evi” anlamına gelmektedir. Ermeni manastırlarında genellikle manastır kiliselerinin batı cephelerine büyük bir salon şeklinde eklenen ve kiliselerden daha büyük mekanlara sahip olan, kiliselere geçiş özelliği gösteren, içinde din adamları, zenginler ve soylu idarecilerin mezarlarının bulunduğu, zaman zaman eğitim amaçlı kullanılan, içinde sosyal ve dini konuların tartışılıp kararların alındığı toplantılar yapılan, dini ayin ve törenlerde kiliselerde yer kalmadığı zamanlarda toplanılıp dua edilen, yarı dini yarı sivil işlevli mekanlardır (Karaca, 2004: 46-51).

³ Yıldız, 2017a: 56-58, 69-73, 78,79, 102-103, 130-139, 144, 159-160, 168-170, 172, 178, 194-195.

1.1. Varagavank (Yedikilise) Manastırı: (Surb Astuacacin/Kutsal Meryem Kilisesi - Saint Georges Jamatunu)

Van ili İpekyolu ilçesi'nin 9 km güneydoğusunda yer alan Yukarı Bakraçlı Mahallesi'nde bulunmaktadır. Kaynaklarda manastırla ilgili en erken tarihi veri X. yüzyılda kurulmuş olduğu üzerinedir (Thierry, 1965: 177-178; Karaca, 2004: 144-145). Farklı dönemlerde inşa edilmiş manastır yapılarından; Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi'nin XI. yüzyılın başında inşa edildiği; ayrıca manastır yapılarının 1648 yılında meydana gelen bir deprem sonucu yıkıldığı ve bu depremden büyük hasar gören Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesinin başrahip Kirakos denetimindeki çalışmalarla 1648 yılında aslına uygun olarak yeniden inşa edildiği tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir. Kilisenin batı cephesine eklemelendirilen Saint Georges Jamatununun Katoğikos I. Philippe (1633-1655) zamanında, 1648 yılında, manastırın başrahibi Ter Kirakos denetiminde Mimar Tiratour tarafından inşa edilmiş olduğu kapı alınlığında yer alan kitabe çözümlemesinden öğrenilmektedir (Lalayan, 1911: 57-76; Thierry, 1965: 177-178; Thierry and Donabedian, 1989: 587-588; Karaca, 2004: 145,148). Aynı zamanda 1724 ve 1769 yıllarında manastır yapılarında küçük çaplı onarımların söz konusu olduğu ve sonraki zaman dilimleri içerisinde eklenen farklı işlevli yapılardan biri olan çan kulesinin XIX. yüzyılda inşa edildiği belirtilmektedir (Güzeloğlu, 1996: 48-50; Uluçam, 2000: 87; Karaca, 2004: 145-146).

Manastır yapı birimlerinden Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi taçkapısı; Saint Georges Jamatunu taçkapısı ile kuzey duvar nişi, örtü sistemi-birimleri ve yıkılan revaklı bölümün geriye kalan sütun başlıklarının mukarnas bezemeleri incelenmiştir. Bunlar;

Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi taçkapısı; Kilise'nin batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında ele alınacak olan taçkapı, kiliseye girişi sağladığından dolayı bu başlık altında ele alınmıştır. Duvarın orta aksında yer alan taçkapı anıtsal bir görünüme sahiptir ve 1.10 m eninde ve 2.00 m yüksekliğinde bir kapı açıklığı ile kiliseye geçiş sağlanmaktadır. 3.90 x 4.16 m ölçülerinde dikdörtgen formlu sivri kemerli taçkapı, duvar yüzeyinden dışa doğru 0.10 m çıkıntı yapmaktadır.

Cepheye hareketlilik sağlayan taçkapı dıştan içe doğru ince düz- içbükey/oluk- kaval - ince düz- geniş düz- ince düz- kalın iki kaval silme ile profillendirilmiştir. Kaval silmelerin altına kademeli kaideler yerleştirilerek sütunce görüntüsü verilmiştir. Dıştaki 0.13 m genişliğindeki düz silmenin yüzeyi rumilerin çerçeve oluşturduğu palmet, içteki 0.35 m genişliğindeki geniş düz silmenin yüzeyi ise yaprak ve badem elemanlarının oluşturduğu mukarnaslarla bezenmiştir (Foto.1- Çiz.1).

Foto.1- Çiz.1 :Varagavank (Yedikilise) Manastırı Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi Taçkapısı

Saint Georges Jamatunu taçkapısı; Batı cephenin orta aksında yer alan taçkapı anıtsal bir görünüme sahiptir. 3.75 x 4.16 m ölçülerinde dikdörtgen formlu, sivri kemerli taçkapı duvar yüzeyinden 0.55 m çıkıntı yapmaktadır. Taçkapının ortasında 1.20 m eninde ve 2.10 m yüksekliğinde basık kemerli giriş yer almaktadır.

Foto.2- Çiz.2:Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu Taçkapısı

Cepheye hareketlilik kazandıran taçkapı dıştan içe doğru ince düz- içbükey/oluk- kaval-geniş düz- farklı genişlikte üç düz- ince düz- kalın iki kaval silme ile profilendirilmiştir. 0.13 cm genişliğindeki geniş düz silmenin yüzeyinin bir kısmı rumilerin çerçeve oluşturduğu palmet, 0.34 m genişliğindeki üç düz silmenin yüzeyi ise yaprak ve badem elemanlarının oluşturduğu mukarnaslarla bezenmiştir (Foto.2- Çiz.2).

Saint Georges Jamatunu kuzey duvar nişi; Jamatunun kuzey duvarının doğusunda yer alan niş, zeminden 1.20 m. yükseklikte açılmıştır. Dikdörtgen biçimli, daire kemerli niş 0.70 m eninde, 0.40 m derinliğindedir. Nişin etrafı içte formuna uygun şekilde, sivri kemerli iki düz silme, dışta ise ortadaki çapraz yerleştirilmiş farklı genişlikteki üç düz silme ile çepeçevre kuşatılmıştır. İçteki silmelerin yüzeyi rumilerin çerçevelediği palmet motifleriyle bezenmiş, dıştaki bordürlerin yüzeyi ise yaprak ve badem elemanlarının oluşturduğu mukarnaslarla doldurulmuştur. Bu bordürün alt batı köşesi hariç diğer köşelerine kare biçimli taşlar yerleştirilerek yüzeylerine geometrik motifler işlenmiştir (Foto.3- Çiz.3).

Foto.3- Çiz.3:Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu Kuzey Duvar Nişi

Saint Georges Jamatunu üst örtü sistemi/birimi; İç mekân, ortada yer alan 0.94 x 0.94 m ölçülerindeki dört adet serbest kare paye ile dokuz eşit bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerden 3.10 x 3.10 m ölçülerindeki merkezi kare mekânın üzerini örten pendentif geçişli, içte silindirik dışta sekizgen kasnak üzerine oturan piramidal külahlıdır. Piramidal külahlı kubbe ve kasnağı yıkılmış olan orta mekânın üst örtüsünden günümüze ise pendentifler ve kasnağın oturduğu silindirik kısım gelebilmiştir. Bu kubbe diğer kubbelere göre daha yüksek tutulmuştur. 3.20 x 3.20 m ölçülerindeki diğer sekiz bölümün üzeri, mukarnas dizileri şeklinde düzenlenmiş pendentif geçişli sekiz kubbe ile örtülmüştür. Kubbeleri oluşturan düz tuğla dizilerinin yarısından itibaren iki sıra tuğla dizisi testere dişi şeklinde örülmüştür. Mukarnaslı pendentifler ve testere dişi şeklindeki tuğla örgü kubbelere bir hareketlilik kazandırmış ve görsel anlamda zenginlik katmıştır (Foto.4- 5).

Foto.4- 5 : Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu Örtü Sistemi

Yıkılan Revaklı Bölümden sütun başlığı; Jamatunun 13.70 m uzunluğunda uzunluğundaki batı cephesine XIX. yüzyıl başında 3.30 x 13.70 m ölçülerinde üzerinde çan kulesi bulunan üç bölümlü revak eklenmiştir⁴. Batı cepheyi kapatan revakın beşik tonozları 23 Ekim 2011 Van Depremi öncesi verilerden yola çıkılarak; kuzey ve güneyde duvarlara, batıda iki serbest sütuna, doğuda ise jamatuna girişi sağlayan kapının üst köşelerinde jamatunla birlikte yapılmış iki konsol üzerine atılan sivri kemerlere oturduğu izlenebilmektedir. 0.70 x 0.75 m ölçülerindeki yarım daire şeklindeki konsollar ile 0.63 m çapındaki sütunlar ve sütun başlıkları günümüzde yıkık durumda olup yapının çevre alanı kapsamında bulunmaktadır. Kalker taşından yapılmış sütun başlıkları çeşitli bezeme unsurlarını barındırmaktadır. Bunlar arasında sütun başlıklarının köşeleri istiridye formu/kanatlı bademlerin oluşturduğu mukarnaslarla bezenmiştir (Foto.6- Çiz.4).

Foto.6- Çiz.4 :Varagavank (Yedikilise) Manastırı Çan Kulesi Yıkılan Revaklı Bölümün Sütun Başlıklarından

1.2. Saint Jean (Ktouts) Manastırı: (Saint Jean Baptiste Kilisesi - Saint Jean Jamatunu)

Van ili Tuşba ilçesi'nin 24 km kuzeybatısında bulunan Dibekdüzü (Anavank) Köyü mevkiindeki Taşburun Yarımadası'nın 750 m açığında yer alan Çarpanak Adası'nın kuzeydoğusunda inşa edilmiştir. Kaynaklarda; Manastır'ın IX. yüzyılda Saint Gregoire adına yapıldığı, Manastır yapılarının 1703 yılında meydana gelen depremde büyük ölçüde zarar görmüş olduğu ve sonrasında günümüze gelebilen yazıtlar ışığında yapıların 1712-1720 yıllarında tekrardan inşa edilmiş olduğu ifade

⁴ Jamatunun batısına eklenen çan kulesinin üç bölümlü revak kısmı 23 Ekim 2011 yılında meydana gelen Van depreminde yıkılmıştır. Aynı zamanda bu depremle birlikte kilise ve jamatunun üst örtülerinde yıkılmalar, taşıyıcı kemerlerde ve blok taşlarda kaymalar olmuştur. Deprem sonrası yapıların iç mekanları Van Müzesi tarafından temizlenmiş ve manastır yapıları turizme açılmıştır.

edilmektedir⁵ (Thierry, 1975 - 76: 410-413,417; Thierry and Donabedian, 1989: 308,309,549; Uluçam, 2000: 107; Karaca, 1998: 29; Karaca, 2004: 164). Kilisenin yapımının ardından batısına XVIII. yüzyıl ortalarında jamatun ile çan kulesi inşa edilmiştir. Ayrıca 1801-1829 yılları arasında manastırın başrahibi Vardapet Karapet'in kilise ve jamatun yapılarında onarımlar gerçekleştirmiş olduğu belirtilir (Thierry, 1975-76: 413,420; Karaca, 2004: 164).

Manastır yapı birimlerinden Saint Jean Baptiste Kilisesi taçkapısı ile kubbe kasnağı konsolları, apsis yarım yuvarlağı güney duvar nişi ve Saint Jean Jamatunu taçkapısının mukarnas bezemeleri incelenmiştir. Bunlar;

Saint Jean Baptiste Kilisesi taçkapısı; Kilisenin batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında ele alınacak olan taçkapı, kiliseye girişi sağladığından dolayı bu başlık altında ele alınmıştır. Duvarın orta aksında yer alan taçkapı anıtsal bir görünüme sahiptir ve 1.50 m eninde, 2.55 m yüksekliğinde basık kemerli bir kapı açıklığı ile kiliseye geçiş sağlanmaktadır.

Cepheye hareketlilik kazandıran taçkapı dıştan içe doğru ince düz- burma motifli kalın iki kaval- ince kaval- ince düz- farklı genişlikte üç düz silme ile profilendirilmiştir. Kaval silmelerin altına kademeli kaideler yerleştirilerek sütunce görüntüsü verilmiştir. Asıl kapı açıklığının konumuna göre kırkbeş derecelik bir açıyla konumlanan, farklı genişlikte üç sıra halinde ard arda gelen ve taçkapıyı çevreleyen mukarnas dizisi; yaprak, badem ve ara elemanların oluşumuyla sarkıtların teşkil edildiği bir düzenlemeye sahiptir. 0.14 x 0.23 m ölçülerinde olan sarkıtlar, asıl kapı açıklığı yüzeyinden önceki son kademelenme unsurudur (Foto.7- Çiz.5).

Foto.7- Çiz.5 : Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Taçkapısı (Çiz. M. Şen)

Saint Jean Baptiste Kilisesi kubbe kasnağı konsolları; Merkezi mekanın üzeri içten kubbe dıştan pramidallıdır. Kubbe içte ve dışta kasnak üzerinde yükselmektedir. Kasnak sekiz cepheli olup, cephelerin genişliği 2.00 m'dir. Cephelerin üst yarısı köşelerdeki konsollara oturtulan 2.50 m yüksekliğindeki birer sivri kör kemerlerle hareketlendirilmiştir. Bu kemerler, ana yönlerden ara yön geçiş noktalarında her biri köşelere gelecek şekilde yerleştirilen konsollara oturmaktadır. Kubbe

⁵ Kilisedeki mevcut yazıtların çözümlenmesiyle birlikte özellikle batı cephede yapıya girişi sağlayan taçkapının alınlığındaki yazıtta 1712 yılı (Thierry and Donabedian, 1989 : 308-309, 549; Karaca, 2004:164) ve doğu cephede orta pencerenin etrafındaki yazıtlarda 1713 yılı (Yıldız, 2017a: 98-101; Yıldız, 2020: 3428) belirtilen tarihi aralıkta kilise yapısının yeniden inşa sürecine ışık tutmaktadır. Ayrıca yapının bünyesindeki bezeme unsurlarından yazıtlı olanların çözümlenmesinde "1713 yılı" verileri tarihlendirmenin doğruluğunu teyit eder niteliktedir (Yıldız, 2020: 3425-3457).

kasnağı arkad kemerlerinin oturduğu konsollar 3/2 üst seviyesinde ara yönlerle denk gelecek şekilde toplamda sekiz adet olup, günümüzde bunların üçü kırık durumdadır (Foto.8- Çiz.6).

Foto.8- Çiz.6: Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Kubbe Kasnağı

Batı – güneybatı, güney – güneydoğu konsolları ve güneydoğu – doğu, kuzeybatı – batı konsolları bezemeleri açısından benzerlik göstermektedir. Güneybatı – güney konsol bezemesi farklılık arz etmektedir. Bunların yanı sıra doğu – kuzeydoğu, kuzeydoğu – kuzey ve kuzey – kuzeybatı konsolları kırık durumda olduklarından dolayı bezeme açısından tanımlanamamaktadır. Günümüze sağlam bir şekilde gelebilmiş olan konsolların hepsinin ortak paydası mukarnas bezemeli olmasıdır. Mukarnas dizisi; yaprak, badem ve sarkıt düzenlemesine sahiptir. Bunlar: Batı – güneybatı ve güney – güneydoğu konsollarında= bir sıra mukarnas (yaprak) + düğüm motifi + üç sıra mukarnas (badem)+mukarnas (sarkıt); güneydoğu – doğu ve kuzeybatı – batı konsollarında= bir sıra mukarnas (yaprak) + zencerek motifi + üç sıra mukarnas (badem) + mukarnas (sarkıt); güneybatı – güney konsolunda= bir sıra mukarnas (yaprak) + palmet motifi + üç sıra mukarnas (badem) + mukarnas (sarkıt) motifleri ile bezelidir (Foto.9,10-Çiz.7,8). Konsol bezemelerindeki farklılık ise ilk sıra mukarnas bezemesinin ardındaki geometrik veya bitkisel kompozisyon motifli ara bezeme unsurlarıdır (Yıldız 2017b: 368-374).

Foto.9,10 - Çiz. 7,8: Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Kubbe Kasnağı Konsollarından

Saint Jean Baptiste Kilisesi apsis yarım yuvarlağı güney duvar nişi; Apsis yarım yuvarlağının güney ve kuzey duvarında simetrik olarak yapılmış iki adet duvar nişine yer verilmiştir. Güney duvar nişi dikdörtgen biçimli üç dilimli kemerlidir ve alttan iki sıra mukarnas dizisi ile bezenmiştir. İki sıra mukarnas dizisi; yaprak elemanlarının oluşumuyla meydana gelen bir düzenlemeye sahiptir (Foto.11- Çiz.9). Ayrıca kuzey duvar nişi de güney duvar nişi süsleme formunu tekrarlamakla birlikte, nişin

mukarnas bezemeli alt kısmı kırık durumdadır.

Foto.11- Çiz. 9: Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Apsis Yarım Yuvarlağı Güney Duvar Nişi

Saint Jean Jamatunu taçkapısı; Batı cephenin orta aksında üzerine çan kulesi yerleştirilmiş jamatun giriş kapısı yer almaktadır. Bu noktada taçkapı ile çan kulesi birlikte jamatunun batı cephesinin merkezi konumundadır.

Foto. 12 -13 : Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Jamatunu Taçkapısı

Cephenin ortasına 1.10 m eninde ve 1.80 m yüksekliğinde açılmış olan taçkapı, beden duvarlarından dışa taşkın yapılmıştır. Taçkapıyı yüzeyden 0.95 m çıkıntı yapan kavsara kısmı sivri kemerle kuşatılmış, yüzeyi yedi sıralı mukarnasla doldurulmuştur. Kavsara planı merkezden başlayan geometrik şeklin, kenarlarda ve köşelerde usulüne uygun tamamlanmıştır. Taşların yan yüzleri birbirleriyle tam dönük şekilde işlenirken, arka yüzleri ham olarak bırakılmıştır. Taşların derinliği birbirleri üzerine yeterince binerek dengeli şekilde duracağı hacim kazandırılmıştır. $8/2=4$ kollu yıldız ile başlangıç diğer kısımlarda sistemine göre yaprak, badem ve ara elemanlarla birlikte tamamlanarak mukarnas şemasını oluşturan bir düzenlemeye sahiptir (Foto.12- 13).

1.3. Saint Georges (Lim) Manastırı: (Saint Georges Kilisesi - Jamatunu)

Van Gölü'nün doğu kıyısına yakın bir noktada bulunan Lim (Adır) Adası'nda yer almaktadır. Manastır yapılarına Van - Tuşba ilçesine bağlı Yaylıkaya Döşeme Mezrasından 20 dakikalık motor yolculuğu ile ulaşım sağlanabilmektedir. Adanın güneyine kurulmuş olan manastırın inşası ile ilgili kaynaklarda, kilisenin 1305 yılında, XIV. yüzyılda din adamı Zacharia I. tarafından gerçekleştirilmiş olduğu; 1621'de ise Mosk'lu Nerses'in öğrencileri Melkiset ve Etienne ile adaya gelerek yerleştiği ve 1626'daki ölümünden önce Saint Georges Kilisesi'ni yeniden inşa etmiş olduğu belirtilir. Ayrıca Saint Sion Şapeli'nin geçiş kapısının doğusunda yer alan yazıtlarda; jamatunun başpapaz yardımcısı Vanlı Ter Hakop tarafından 1766'da yeniden inşa edildiği yazılıdır (Thierry, 1975-76: 407; Uluçam, 2000: 117;

Karaca, 2004: 170-173).

Kiliseden günümüze gelebilen kısımları ile Saint Georges Jamatunu taçkapısı mukarnas bezemeleri incelenmiştir. Bunlar;

Kiliseye ait olan mimari taş bezemeler, (jamatunun doğu duvarının bitştirildiği noktada) *Saint Georges Kilisesi*'nin batı cephesinin kuzey köşesindeki silme kuşağında, yapının kuzeybatı köşe duvarın güney yüzeyinde, kalan tonozlu kısmın kuzey cephe üst silme kuşağında yer almaktadır (Karaca ve Yıldız, 2018: 328). Mukarnas dizisi; silme kuşaklarında tek şerit halinde ard arda, kuzeybatı köşe duvarın güney yüzeyinde ise üç sıra halinde bir düzenlemeye sahiptir (Foto.14,15,16 - Çiz.10,11,12).

Foto.14 - Çiz.10 : Saint Georges (Lim) Manastırı Kilisesi Batı Cephe Kuzey Köşesindeki Silme Kuşağı

Foto. 15- Çiz.11 : Saint Georges (Lim) Manastırı Kilisesi Kuzeybatı Köşe Duvarı Güney Yüzeyi

Foto. 16- Çiz.12 : Saint Georges (Lim) Manastırı Kilisesi Batı Haç Kolu Kuzey Cephe Üst Silme Kuşağı

Saint Georges (Lim) Jamatunu taçkapısı; Batı cephesi orta aksında yarısı toprağa gömülü olarak yer alan sivri kemerli taçkapısı mukarnas dizisi ile bezenmiştir.

Cepheye hareketlilik kazandıran taçkapı, mukarnas bordürleri ile kademelenmiştir. İçten dışa doğru kademelenme ilk bordürde 0.03 x 0.04 m ölçülerinde düz, orta bordürde 0.04 x 0.04 m ölçülerinde eğimli ve kavisli hücreler, son bordürde 0.03 x 0.07 m ölçülerinde badem ve devamında ara elemanların oluşumuyla sarkıtlar ile son bulan mukarnas dizisi düzenlemesine sahiptir (Foto.17- Çiz.13).

Foto. 17- Çiz. 13: Saint Georges (Lim) Manastırı Jamatunu Taçkapısı

1.4. Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı: (Saint Bartholomeus/Albayrak) Jamatunu

Van ili Başkale ilçesi Albayrak Köyü'nde bulunmaktadır. Kaynaklarda manastırla ilgili en erken tarihi veri Saint Bartholomeus Kilisesinin ve jamatunun XIII. yüzyıl sonu – XIV. yüzyıl başında inşa edildiği üzerinedir. Yapıların inşa tarihine ilişkin günümüze ulaşan herhangi bir kitabe mevcut değildir. Ancak "batı cephesi taçkapısının güneyinde duvarın üst kısmında bulunan kitabeye göre; kilise ve ona bitişik jamatunun, Katogikos Philippe'nin (1633-1655) desteği ile Vardapet Kirakos'un piskoposluğu zamanında onarım geçirdiği, aynı cephedeki başka bir kitabede ise bu onarımın 1651 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bağlı yerel beylerden Hüsrev Şerif'in yönetimi altında gerçekleştirildiği" ifade edilmektedir. Ayrıca yapı ile ilgili XVIII. (1755-60) – XIX. (1877-1878) yüzyılda meydana gelen depremler sonrasında onarımlar geçirdiği bilinmektedir (Thierry, 1969: 162-180; Karaca, 2004 : 193-194).

Manastır yapı birimlerinden Jamatun taçkapısı, batı cephe yüzeyi ve sütun başlığı mukarnas bezemeleri incelenmiştir. Bunlar;

Saint Bartholomeus (Albayrak) Jamatunu taçkapısı; Batı cephesi orta aksında yer alan taçkapı dikdörtgen bir forma sahip olup üste sivri kemerli bir alınlıkla son bulmaktadır. Bezeme açısından çeşitlilik arzeden taçkapı anıtsal bir görünüme sahiptir. Dikdörtgen kapı açıklığı üzerinde 2.90 x 2.00 m ölçülerinde yuvarlak kemerli ikinci bir alınlık vardır. Alınlık dıştan silme ve iki sıra mukarnas bordür ile çevrelenmiştir. Mukarnas bordür dizisi; badem elemanlarının oluşturduğu bir düzenlemededir (Foto.18- Çiz.14).

Foto. 18- Çiz.14 : Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı Jamatunu Taçkapısı

Taçkapı 5.00 x 7.60 m ölçülerine sahip olup dıştan içeriye doğru duvar yüzeyine derinlik teşkil edecek şekilde otuz derecelik meyille kademelendirilmiştir. Bu kademelenme portalı üç yönde kuşatacak şekilde simetrik olarak dıştan içe doğru, 6 cm genişliğinde düz silme, 10 cm genişliğinde mukarnas bordür, 5 cm genişliğinde kaval silme ve bunun ardından devam eden 28 cm genişliğinde iki ince oluk silmeden oluşur. Mukarnas dizisi, üç yönde kapının alınlık hizasına kadar badem sonrasında ise yaprak elemanlarının oluşturduğu bir düzenlemeye sahiptir (Foto.19- Çiz.15).

Foto. 19- Çiz. 15: Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı Jamatunu Taçkapı Silme Detayı

Saint Bartholomeus (Albayrak) Jamatunu batı cephe kuzey pencere; Batı cephesi taçkapı güneyinde iki kuzeyinde üç adet olmak üzere simetrik yerleştirilmiş beş mazgal pencere bulunmaktadır. Pencerele dikey düzenlenen silmelerle birbirinden ayrılmaktadır. Dikey silmelerin eni toplamda 70 cm olup; oval, düz ve kaval silmelerden oluşur. Cephede taçkapının kuzeyindeki pencerelerden ilkinin yarısı ikinci ve üçüncünün ise tamamı yıkılmıştır. Güneydeki pencereler ise sağlam durumdadır.

Cephede taçkapının kuzey ve güneyindeki ilk pencereler; dıştan içe doğru kademelenme yapacak şekilde altı silmeyle dikdörtgen bir şekilde sınırlandırılmıştır. İlk silme kaval, ikinci ve üçüncü silme oluk, dördüncü ve beşinci mukarnas bordür, altıncı kaval silme olarak düzenlenmiştir. Mukarnas dizisini badem hücreleri oluşturmaktadır (Foto.20- Çiz.16).

Foto. 20- Çiz. 16: Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı Jamatunu Batı Cephe Kuzey Pencere Detayı

Saint Bartholomeus (Albayrak) Jamatunu batı cephe alt ve üst köşesi; Batı cephe beden duvarları 150 cm yüksekliğinde iki kademeli bir kaide üzerine oturtulmuştur. Kaide ardışık olarak yerleştirilmiş düz, oluk ve kaval silmelerden oluşmaktadır. Cephenin kuzeybatısında yer alan sütun başlığında ve kaidesinde mukarnası anımsatan uygulamalara yer verilmiştir (Foto.21- 22).

Foto. 21- 22. : Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı Jamatunu Batı Cephe Alt ve Üst Köşesinden

Saint Bartholomeus (Albayrak) Jamatun sütun başlığı; Jamatunun kuzeydoğusunda ve güneydoğusunda yer alan 2.70 m çapındaki sütunların 1.30 x 1.30 m ölçülerindeki kare sütun başlıklarının köşelerini istiridye formu/kanatlı bademlerin oluşturduğu mukarnas bezemeler oluşturmaktadır (Foto.23- Çiz.17).

Foto.23 - Çiz.17 : Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı Kilisesi Sütun ve Başlığı

1.5. Saint Ejmiacin (Soradır) Kilisesi

Van ili Başkale ilçesi'nin yaklaşık 40 km kuzeyinde bulunan Yanal (Soradır) köyü'nde yer almaktadır. Yapının, günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi mevcut olmadığından inşa tarihi tam anlamıyla bilinmemektedir. Yapıyı tarihlemeye yönelik herhangi bir somut kaynak verinin olmaması sebebiyle de kilisenin gerek mimari gerekse bezeme özelliklerinin Vaspurakan eyaletinde inşa edilen kiliselerle birbirine olan benzerliğinden dolayı 7. yy. - 9. yy. ortası aralığında yapılmış olduğu düşünülmektedir (Thierry and Donabedian,1989: 170,577). Ayrıca günümüzde yok olmuş bir yazıta göre kilise, 1681 yılında hacı (yolcu) Saro tarafından (büyük kapı, tambur ve kubbe) restore edilmiştir (Thierry and Donabedian, 1989: 577).

Yapının üst örtüsü aydınlatma feneri köşelerindeki mukarnas bezemeler incelenmiştir.

Saint Ejmiacin (Soradır) Kilisesi örtü sistemindeki aydınlık feneri köşeleri; Sekizgen formu aydınlatma fenerinin dört köşesi iki sıra mukarnas bezeme ile hareketlendirilmiştir (Foto.24- Çiz.18)

Foto. 24- Çiz.18 : Saint Ejmiacin (Soradır) Kilisesi Örtü Sistemindeki Aydınlatma Feneri

1.6. Saint Jean Baptiste (Ziv) Kilisesi

Van ili Çatak ilçesi'nin merkezinde bulunmaktadır. Yapının, günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi mevcut olmadığından inşa tarihi tam anlamıyla bilinmemektedir. Ancak kaynaklarda, inşa tarihiyle ilgili yapının XVII. yüzyıl sonlarına işaret ettiği kabul edilmektedir (Uluçam, 2000: 170; Çohaz, 2012: 17).

Yapının kuzey cephe taçkapısı mukarnas bezemeleri incelenmiştir.

Saint Jean Baptiste (Ziv) Kilisesi taçkapısı; Kuzey cephenin batı ucuna konumlandırılan taçkapı sivri kemerlidir. Kemerlerden üstteki iki sıra içteki ise üç sıra, yaprak elemanlarının oluşturduğu mukarnas dizisiyle bezenmiştir (Foto.25). Ayrıca kuzey cephenin bir bölümü ve bahsettiğimiz giriş açıklığının büyük bir kısmı günümüzde ek mekanlarla kapatılmış durumdadır.

Foto. 25 : Saint Jean Baptiste (Ziv) Kilisesi Kuzey Cephe Taçkapısı (M. T. Çohaz)

1.7. Albıçak (Cunik) Manastırı: (Albıçak/Cunik Manastırı Kilisesi)

Van ili Çatak ilçesi merkezinin yaklaşık 17 km batısındaki Korulu (İninis) Köyü'nün Albıçak (Cunik) Mezrası'nda bulunmaktadır. Yapının, günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi mevcut olmadığından inşa tarihi tam anlamıyla bilinmemektedir. Ancak, kilise yapısının XVI. yüzyıla işaret ederken, kilise yapısına sonradan eklendiği anlaşılan jamatunun ise bölgedeki diğer jamatunlarla karşılaştırıldığında XVII.-XVIII. yüzyıla işaret ettiği belirtilmektedir (Karaca, 2004: 203-204; Şen, 2009: 66; Çohaz, 2012: 24-25).

Manastır yapı birimlerinden kilise taçkapısı mukarnas bezemeleri incelenmiştir.

Albıçak (Cunik) Manastırı Kilisesi taçkapısı; Kilise'nin batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında ele alınacak olan taçkapı, kiliseye girişi

sağladığından dolayı bu başlık altında ele alınmıştır. Duvarın orta aksında yer alan taçkapı anıtsal bir görünüme sahiptir. 3.42 x 4.98 m ölçülerindeki taçkapının ortasında basık kemerli giriş yer almaktadır.

Cepheye hareketlilik kazandıran taçkapı dıştan içe doğru mukarnas bordür ve silmelerle kademelendirilmiştir. Bu düzenleme içerisindeki kademelenme 0.21 m genişliğinde üç sıra halinde düzenlenen mukarnaslı bordür ile sağlanmıştır. Üç sıra halinde ard arda gelen ve taçkapıyı çevreleyen mukarnas dizisi, yaprak ve badem elemanlarının oluşumuyla meydana gelen bir düzenlemeye sahiptir. Mukarnas bordürünün ardından 0.06 metrelik bir girinti oluşturulmuş ve bu girintinin ardından 0.09 metrelik bir yüzey gelmiştir. Bu yüzeyin ardından silme grubu yer almaktadır. Asıl kapı açıklığı ise içeriye doğru doksan derecelik bir açı yapmakta ve 0.25 m derinlik oluşturmaktadır (Foto.26- Çiz.19).

Foto. 26- Çiz.19: Albıçak (Cunik) Manastırı Kilisesi Taçkapısı (M. Şen)

1.8. Akdamar Manastırı: (Akdamar/Kutsal Haç Kilisesi Çan Kulesi)

Van Gölü'nün güneyinde kıyından yaklaşık 4 km uzaklıkta bulunan Gevaş ilçesi sınırları kapsamında Akdamar Adası'nda yer alır. Gevaş ilçesi'nin 7 km batısında yer alan Çumar yarımadasındaki iskeleden kalkan teknelerle 15-20 dakikada adaya ulaşım sağlanabilmektedir. Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Kilisesi, 908 tarihinde Vaspurakan Kralı olan I. Hacik Gagik tarafından 915-921 tarihleri arasında Mimar Manuel'e bir saray kompleksinin kilisesi olarak yaptırılmıştır. Manastırın merkez yapısı olan kilisenin etrafına farklı zaman dilimlerinde farklı işlevli yapılar eklenmiştir. Bu yapılardan biri, XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında kilisenin güney cephesine inşa edilen çan kulesidir (Thierry and Donabedian,1989: 171-172,475-476; Öney, 1989: 3-9; Uluçam, 1996: 32-34; Karaca, 1999: 1-13; Uluçam, 2000: 90; İpşiroğlu, 2003: 21; Karaca, 2004: 210-214).

Manastır yapı birimlerinden çan kulesinin oturduğu paye başlıklarındaki mukarnas bezemeler incelenmiştir. Bunlar;

Akdamar Manastırı Kutsal Haç Kilisesi güneyine eklenen Çan Kulesinin oturduğu paye başlıkları; Kutsal Haç Kilisesi güney cephesinin orta aksında yer alan ve cephede üç kademeli olarak düzenlenen çan kulesi altta dört paye üzerine oturmaktadır (Foto.27- 28). Her bir paye başlığı bezemeli olup, güneybatı paye başlığı haricinde diğer üç paye başlığı bezeme açısından birbirlerini tekrar eder niteliktedir.

Foto. 27– 28. : Akdamar Manastırı Kutsal Haç Kilisesi Güney Girişi ve Çan Kulesi

Güneybatı paye başlığının dört yüzü dört sıra halinde ard arda sıralanan mukarnas dizileriyle kaplanmıştır. Mukarnas dizisi, üstten aşağı doğru ilk iki sırada yaprak, üçüncü sırada ise bir sıra yaprak bir sıra badem elemanlarından oluşan ve ardından sarkıt biçimli mukarnaslarla sonlanan bir düzenlemeye sahiptir (Foto.29- Çiz.20). Diğer üç paye başlığının dört yüzü ise üç sıra halinde ard arda sıralanan mukarnas dizisi; ilk iki sırada yaprak elemanları ile devamında sarkıt biçimli mukarnaslarla sonlanan bir düzenleme göstermektedir (Foto.30- Çiz.21).

275

Foto.29 – Çiz.20 : Akdamar Manastırı Kutsal Haç Kilisesi Çan Kulesinin Oturduğu Paye Başlığından

Foto.30 – Çiz.21 : Akdamar Manastırı Kutsal Haç Kilisesi Çan Kulesinin Oturduğu Paye Başlığından

1.9. Adilceviz Mucizeler (Ardzque Sk'ants'elegorgivank) Manastırı: (Adilceviz Mucizeler/Ardzque Sk'ants'elegorgivank Manastırı Kilisesi)

Bitlis ili Adilceviz ilçesi'nin kuzeyinde Süphan Dağı'nın güneybatı eteklerinde bulunmaktadır. Adilceviz çayının sol tarafında Kef Kalesi'nin batısında yer almaktadır. Yapının, günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi mevcut olmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Manastırın tarihi verileriyle ilgili kaynaklardan; "ilk olarak VIII. yüzyıla tarihlendirildiği, XIII. yüzyılda harap olduğu ve XIV.

yüzyılda restorasyonlar ile yeniden inşa edilerek XV. yüzyıl itibarıyla canlılık kazandığı, XIX. yüzyıl sonlarına kadar geniş malikânesi olarak kullanıldığı, 1895'te tahrip olduğu, XX. yüzyılın başında tekrar bir onarım geçirmiş olduğu" bilgisi edinilmektedir (Uluçam, 2002: 175; İgit ve Kulaz, 2020: 376).

Manastır yapı birimlerinden günümüze gelebilen kilise sütun başlığı mukarnas bezemeleri incelenmiştir.

Adilcevaz Mucizeler (Ardzgue Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi sütun başlığı; Kubbeyi batı yönünde destekleyen serbest iki destek sisteminden günümüze sadece kuzey sütunu gelebilmiştir. Sütun başlığının yüzeyi üç sıra halinde mukarnas dizisi ile bezenmiştir (Foto. 31).

Foto. 31: Adilcevaz Mucizeler (Ardzgue Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi Sütun ve Başlığı (İ. İgit ve M. Kulaz)

1.10. Hizan Papazlık Bölgesi (Köy) Kilisesi

Bitlis ili Hizan ilçesi Dökütaş/Veras köyünde yer almaktadır. Yapının, günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi mevcut değildir. Yapıyı tarihlemeye yönelik kaynaklarda; kilisenin taçkapısı mermer alınlık tablasındaki kitabesine göre "Mokk'lu Hatip Karapet'in öğrencisi, vardapet Aparank'lı Siméon tarafından, 1664'te yaptırıldığı" bilgisi yer almaktadır. Ancak kitabe metninin orijinaline ulaşamamış olup, metnin çeviri bilgisi aktarılmıştır. Tarihlendirme noktasına ışık tutan bu bilginin yanı sıra kilisenin mimari özellikleri de göz önünde bulundurulduğunda ve bölge kiliseleri ile karşılaştırıldığında XVII. yüzyılın ortalarını işaret ettiği söylenebilmektedir. Bu bağlamda Papazlık Bölgesi Kilisesi'ni de XVII. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür (Şen, 2009: 49-50).

Yapının taçkapı mukarnas bezemeleri incelenmiştir.

Hizan Papazlık Bölgesi (Köy) Kilisesi taçkapısı; Kilisenin batı cephesinin orta aksında yer alan taçkapı anıtsal bir görünüme sahiptir. 2.57 x 3.98 m ölçülerindeki dikdörtgen formu taçkapı sivri kemerlidir.

Cepheye hareketlilik kazandıran taçkapı dıştan içe doğru mukarnas bordür ve silmelerle kademelendirilmiştir. Bu düzenleme içerisindeki kademelenme ilk olarak dikdörtgen çerçeve silmesi ile başlamış olup, ardından 0.28 m genişliğinde üç sıra halinde düzenlenen mukarnaslı bordür ile sağlanmıştır. Üç sıra halinde ard arda gelen ve taçkapıyı çevreleyen mukarnas dizisi, yaprak ve badem elemanlarının oluşumuyla meydana gelen bir düzenlemeye sahiptir. Mukarnas bordürünün ardından 0.04 metrelik bir girinti oluşturulmuş ve bu girintinin ardından silme grubu yer almaktadır. Bu silme grubunun ilki burma motifli, ikincisi aşınmış olmakla birlikte geometrik motif ile bezelidir. Bu silmeler altta kum saati motifli bir kaideye oturmakta ve alt köşe noktasında ise istiridye formu/kanatlı badem

elemanından oluşan mukarnas düzenlemesine sahiptir. Asıl kapı açıklığı ise içeriye doğru doksan derecelik bir aç yapmakta ve 0.25 m derinlik oluşturmaktadır (Foto.32- Çiz.22).

Foto. 32– Çiz.22 : Hizan Papazlık Bölgesi (Köy) Kilisesi Taçkapısı (M. Şen)

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Eski çağlardan beri yerleşim alanı seçilen Van Gölü çevresine, Ortaçağ ve sonrasında da aynı ilgi devam etmiş, yeni kentler kurulmuştur. Çeşitli kültür ve medeniyetlerin eserlerini bünyesinde barındırmaktadır. Ağırlıklı Türk-İslam devletlerinin yönetimi altındaki Ermeniler tarafından oluşturulan bu mimari eserler arasında Hristiyan inancı çerçevesinde manastır ve kiliseler önemli bir yere sahip olmuştur. IX. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıl başlarına kadar, Ermeni sanatı açısından önemli bir yere sahip olan bu tür yapıların inşasının kesintisiz olarak merkezden kırsala kadar devam etmiş olması ve çevre kültürlerin etkilerini barındırması varolan hoşgörü ortamının yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada; Van ve Bitlis ili kapsamında manastır ve kilise örneklerinde taçkapı, kubbe kasnağı, cephe yüzeyi, örtü sistemi, niş, paye ve sütun başlıklarında mukarnas kullanımı tespit edilmiştir.

Taçkapı, örtü sistemi, paye ve sütun başlıklarındaki bezeme uygulamalarında karşımıza çıkan benzer örneklerin açıklamalarına bu başlıklar içeriğinde yer verilmiştir.

Taçkapılarda; Taçkapılarda mukarnas bordür ve kavsara bezemelerinde karşımıza çıkmaktadır.

Varagavank (Yedikilise) Manastırı Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi ve Saint Georges Jamatunu ile Albıçak (Cunik) Manastırı Kilisesi, Hizan Papazlık Bölgesi (Köy) Kilisesi taçkapı mukarnas bordür bezemeleri üç sıra mukarnas dizisinin yaprak ve badem elemanlarının oluşumuyla meydana gelen bir düzenlemeye sahip olmaları açısından benzerlik göstermektedir. Bunlar arasında *Hizan Papazlık Bölgesi (Köy) Kilisesi* taçkapısı silmelerinin oturduğu kum saati motifli kaidenin alt köşelerinde istiridye formlu/kanatlı badem elemanından oluşan mukarnas düzenlemesinde olmasıyla farklılık arz etmektedir (Foto.1,2,26,32 - Çiz.1,2,19,22). Ayrıca *Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı Jamatun* taçkapısı mukarnas bordür dizisinin yaprak ve badem elemanlarından oluşan düzenlemede olmasıyla benzerlik gösterirken, mukarnas dizisinin iki sıra oluşu ve bu sıra düzenlemesinde taçkapının alınlık hizasına kadar badem, sonrasında yaprak elemanlarının oluşturduğu bir düzenleme göstermesiyle farklıdır (Foto.18-19 - Çiz.14-15). *Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi ve Saint Jean (Lim) Manastırı Saint Georges Jamatunu* taçkapısı mukarnas bordür bezemeleri üç sıra mukarnas dizisinin yaprak, badem, ara elemanlar ve sarkıtların teşkil ettiği bir düzenlemeye sahip olmaları açısından

benzerlik göstermektedir (Foto.7,17 - Çiz.5,13). İncelenen taçkapılar içerisinde kendi aralarında gerek benzerlikleri gerekse farklılıkları yansıtan örneklerin yanı sıra tamamen kendine özgü özellikleri barındıran mukarnas bezemelerine sahip taçkapı örnekleri mevcuttur. Bunlar arasında; *Saint Jean Baptiste (Ziv) Kilisesi* taçkapısı mukarnas bordür bezemelerini iki kademeli kemer düzenlemesi belirlemektedir. Bu düzenleme kapsamında üst/dış kemer yüzeyinde iki sıra, alt/iç kemer yüzeyinde üç sıra mukarnas dizisi yaprak elemanlarından oluşan bir düzenleme gösterir (Foto.25). *Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Jamatunu* taçkapısı mukarnas kavsaralı; 8/2=4 kollu yıldız ile başlangıç diğer kısımlarda sistemine göre yedi sıra yaprak, badem ve ara elemanlarla tamamlanarak mukarnas şemasını oluşturan bir düzenlemeye sahip olmasıyla farklı bir örnek sunmaktadır (Foto.12-13).

Taçkapı bezemelerinde mukarnas kullanımı açısından Ermeni mimarisinde benzer örneklerine; Norawank (Amaghu) Manastırı Surp Astvatsatsin Kilisesi (1339)'nin taçkapı alınlığını dıştan çevreleyen iki sıra mukarnaslı bordür yüzeyinde (Foto.33), Spitakawor (Spitakavor) Manastırı Kilisesi (1321)'nin taçkapı alınlığını dıştan çevreleyen üç kademeli bordür iç dolgusunda (Foto.34), Ani Surp Arakelots (Holy Apostles) Kilisesi Güney Jamatunu (XVIII. yy.)'nin taçkapısında (Foto.35-36) mukarnas kavsaralı olarak rastlanmaktadır (Nersessian, 1978: 187-190; Brentjes, Mnazakanjon and Stepanjon, 1981: 194,202). Ayrıca Ermeni mimarisindeki örnekler dışında bölgedeki Türk-İslam yapılarından Van Hüsrev Paşa Türbesi (1587) girişi (Foto.37) ve Kaya Çelebi Cami (1660) taçkapı (Foto.38) ile Bitlis Şerefiye Külliyesi (1529) taçkapı (Foto.39) ve İhlasiye (Gökmeydan) Medresesi (1589) taçkapı (Foto.40) bezemelerinin mukarnaslı olması açısından ortak özellikler yansıtmaktadır.

Kubbe kasnağında; kubbe kasnağı yüzeylerindeki kemerleri taşıyan konsolların bezemedeki ortak paydasını mukarnaslar oluşturmaktadır. Mukarnas dizilerini yaprak, badem elemanlarının ardından sarkıt düzenlemesinde mukarnas bezemelere sahiptir. Uygulama düzeninde kendi içlerindeki gruplamada benzerlik göstermelerinin yanı sıra farklılıkları da beraberinde yansıtmaktadır. Konsolların ortak mukarnas dizilimi; bir sıra mukarnas (yaprak) + bitkisel/geometrik bezeme + üç sıra mukarnas (badem) + mukarnas (sarkıt) düzenlemesinde olup, bezemedeki farklılık ise bitkisel/geometrik kompozisyonlu motiflerin (dügüm, zencerek, palmet) oluşturduğu ara bezeme unsurlarında görülmektedir (Foto.9-10 - Çiz.7-8). Bu anlamda *Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Kubbe Kasnağı* mukarnas bezemeleriyle ünik bir örnektir.

Cephelerde; *Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı Jamatunu* batı cephesi kuzeyindeki ilk pencerenin dördüncü ve beşinci mukarnas bordür dizisi badem elemanlarından oluşan mukarnas bezemelere sahiptir. Ayrıca cephe kuzeyinde alt ve üst köşelerde mukarnas bezemeler işlenmiştir (Foto.20-22 - Çiz.16). *Saint Jean (Lim) Manastırı Saint Georges Kilisesi'*nden günümüze gelebilen mimari taş bezelemelerinden; batı cephe kuzey köşesi ile batı haç kolu kuzey cephe silme kuşağında tek sıra halinde arda arda sıralanan mukarnas bezemeler, kuzeybatı köşe duvarı güney yüzeyinde üç sıra mukarnas bezemeler olarak karşımıza çıkmaktadır (Foto.14-16 - Çiz.10-12).

Örtü sisteminde; İç mekan örtü sistemi kapsamında *Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu* mekanını örten sekiz kubbenin pendentif geçişlerinde ve Saint Ejmiacin (Soradır) Kilisesi aydınlatma fenerinin dört köşesinde mukarnas bezeme uygulanmıştır (Foto.4,5,24 - Çiz.18). Uygulamada *Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu* kubbeye geçişlerdeki pendentif mukarnas bezemeler tuğla malzemenin kullanımı farklılık göstermektedir.

Ermeni mimarisinde; Geghard Manastırı Kilisesi (1215) üst örtü birimlerinde (Foto.41) ve Areni Manastırı Kilisesi (1321) kubbeye geçiş unsurunun üstünde, kasnağın altında iki sıra mukarnas bezeme (Foto.42) karşımıza çıkmaktadır (Nersessian, 1978: 186, 194; Brentjes vd., 1981: 188,194). Ayrıca bölgede Kars Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu (XIII. yy.)'nda günümüze gelebildiği kadarıyla üst örtü biriminde (Foto.43) ve Digor Bağnayr Manastırı (Bağnayıran) Batı Jamatunu (XVIII. yy.) kubbeye geçiş seviyelerinde (Foto. 44) mukarnas bezemeler kullanılmıştır (Karaca, 2004: 131-132, 138).

Nişlerde; İncelenen yapıların duvar yüzeylerinde yer alan nişlerin mukarnas bezemeleri; *Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu* kuzey duvarın doğusunda yer alan duvar nişi dış mukarnas bordürü üç sıra ard arda sıralanan yaprak ve badem elemanlarının oluşumuyla meydana gelen mukarnas dizisi düzenlemesinde çerçeve bordür yüzeyini kuşatırken, *Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi* apsis yarım yuvarlağının güney duvar nişinin alt kısmı/tablası iki sıra yaprak elemanlarından oluşan mukarnas bezemesine sahip olmasıyla kullanımdaki farklılığı yansıtmaktadır (Foto.3,11 - Çiz.3,9).

Paye ve Sütun başlıklarında; Bu gruplama içerisinde mukarnas bezemeli paye başlığı örnekleri sadece *Akdamar Manastırı Akdamar/Kutsal Haç Kilisesi Çan Kulesinin oturduğu* paye başlıklarında görülmektedir. Dört adet payenin dört yüzeyinde mukarnas bezemelidir. Söz konusu paye başlıklarından güneybatı paye başlığı mukarnas bezemeleri oluşum düzeni açısından farklılık göstermektedir. Bu paye başlığı dört sıra ard arda sıralanan mukarnas dizileri ilk iki sırada yaprak, üçüncü sırada bir yaprak bir badem elemanlarından oluşan ve ardından sarkıt biçimli mukarnaslarla sonlanan bir düzenlemeye sahiptir (Foto.29 - Çiz.20). Diğer üç paye başlığı mukarnas bezemeleri ise üç sıra ard arda sıralanan mukarnas dizileri ilk iki sırada yaprak elemanlarından oluşan ve devamında sarkıt biçimli mukarnaslarla sonlanan bir düzenlemededir. Bu bağlamda üç paye başlığı mukarnas bezeme açısından birbirini tekrarlar niteliktedir (Foto.30 - Çiz.21). Sütun başlıklarında ise sütun başlıklarının köşelerinde istiridye formu/kanatlı bademlerin oluşturduğu mukarnas düzenlemeler açısından *Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu* batı cephesine eklenen ve günümüzde yıkılmış olan revaklı bölüm sütun başlıkları ile *Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı Jamatun sütun başlıkları benzerlik göstermektedir. Adilceva Mucizeler (Ardzque Sk'ants' elegorgivamk) Manastırı Kilisesi* sütun başlığı üç sıra mukarnas bezemeli olmasıyla form açısından farklılık oluşturmaktadır (Foto.6,23,31 - Çiz.4,17).

Ermeni mimarisinde; Haghat (Hachpat) Manastırı St. Virgin Şapeli (XIII. yy.) ve Geghard Manastırı Kilisesi (1215) sütun başlıklarının köşe bezemelerinde (Foto.45-46) mukarnas kullanılmıştır (Brentjes vd., 1981: 158,186). Ayrıca bölgede Kars Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu (XIII. yy.) kuzeydoğu köşe duvar paye başlığı ve Ani Surp Arakelots (Holy Apostles) Kilisesi Güney Jamatunu (XVIII. yy.) sütun başlıklarının yüzeyleri (Foto. 47- 48) mukarnas bezemelidir (Karaca, 2004: 132).

Mukarnas bezemelerde farklı formların yanı sıra farklı malzemeler üzerine uygulamalar gözlemlenmiştir. Mukarnas bezemelerin oluşumunda ise farklı sıralama düzenine sahip mukarnas dizisi kompozisyonunun temelini yaprak elemanı ve yaprakların dilimlendirilmesiyle çeşitlilik arz eden istiridye formu/kanatlı badem hücresi ile diğer ara elemanlara ek olarak sarkıtların farklı formlardaki dekoratif unsurları kullanılmıştır.

Farklı zaman dilimlerinde Van Gölü Çevresi'nde inşa edilen manastır ve kiliselerin tarihi verileri dikkate alındığında; ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda bölgeye tamamen hakim olmasından sonra yeniden inşa veya gerçekleştirilen onarımlarla yenilendiklerini belirtmek mümkün olmaktadır. Ayrıca Türk-İslam Sanatı ile etkileşimi yansıtan, manastır ve kiliselerin mimari plastik bezemelerinde kullanılan mukarnasların da form gelişim çizgisi takip edildiğinde, yapıların yeniden inşa veya onarım süreci zarfında eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç itibarıyla, bu çalışma kapsamında ele alınan söz konusu taş bezemelerde mukarnas kullanımı, yüzyıllar boyu iç içe yaşamış farklı inanca sahip toplumlar arasındaki kültürel ve sanatsal etkileşimi ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Baş, G. (2006). *Dişarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü

- Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Brentjes, B.; Mnazakanjan, S. ve Stepanjan, N. (1981). *Kunst Des Mittelalters In Armenian*, Berlin: Union Verlag.
- Çohaz, M. T. (2012). *Çatak'daki Mimari Eserler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Çoruhlu, Y. (2019). Türk Sanatı'nın Ermeni Sanatı'na Etkileri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA)*, 122 (243) , 313-350.
- Güzeloğlu, S. (1996). *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, İstanbul: Biber Yayınevi.
- Hasol, D. (1998). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul: Yapı Merkezi Yayınları.
- İgit, İ. (2020). Bitlis'teki Hristiyan Dini Yapılara Bir Örnek (Adilcevaz Mucizeler “Ardzgue Sk'ants'elegorgivank” Manastırı, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), 375- 401.
- İpşiroğlu, Ş. (2003). *Ahtamar Kilisesi (Çev., A. Yalınız)*. İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Karaca, Y. (1999). Taşın Dile Geldiği Yer Akdamar Adası, *Dünyada Van Dergisi*, S. XVII: 2-13.
- Karaca, Y. (2004.). *Doğu Anadolu Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Karaca, Y. ve Yıldız, E. (2018). Van Gölü Adır Adası'ndaki Lim Manastırı Plastik Süslemeleri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (77), 323-362.
- Lalayan, E. (1911). Couvents Celebres du Vaspurakan, *Azgagrakan Handes XXI*, 37-100. MANUELIAN, L. (1980). *The Monastery Of Geghard: A Study Of Armenian Architectural Sculpture In The 13th Century*, Boston University: London – England.
- Mülayim, S. (1999). *Değişimin Tanıkları. Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Nersessian, S. (1978). *Armenian Art*, London: Thames and Hadson Ltd.
- Ödekan, A. (1977). *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslı Portal Örtüleri*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Ödekan, A. (2007). “Kültürlerarası Etkileşim ve Mukarnas”, 1. *Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu*, 25-28 Haziran, İstanbul.
- Öney, G. (1989). *Akdamar Kilisesi (Aght'amar)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2005). *Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Şen, M. (2009). *Van Gölü Havzası Hristiyan Dini Mimarisi'nde Taçkapılar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Thierry, J.M. (1965). Notes Sur Des Monuments Armeniennes en Turquie -1964, *Revue des Etudes Armeniennes*, II, 165-184.
- Thierry, J. M. (1969). Monasteres Armeniens du Vaspurakan -III, *Revue des Etudes Armeniennes*, S.VI, 141-180.
- Thierry, J. M. (1975-1976). Monastéres Arméniens du Vaspurakan -VIII, *Revue des Etudes Armeniennes*, S. XI, 377- 421.
- Thierry, J. M. & DONABEDIAN, P. (1989). *Armenian Art*, New York: Harry N. Abrams.
- Tunçer, O. (1976). Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkiler Üzerine Bir Deneme, *Vakıflar Dergisi*, S. XI., 238-270.
- Uluçam, A. (1996). Van Gölü Adalarındaki Manastır ve Kiliseler, *Kültür ve Sanat Van Özel Sayısı*, S.32: 32-34.
- Uluçam, A. (2000). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı - I*, Van: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Uluçam, A. (2002.). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı - II*, Bitlis: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Uluengin, M. F. (2018.). *Mukarnas*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İktisadi İşletmesi.
- Ünal, R. H. (1982). *Osmanlı Öncesi Anadolu – Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yıldız, E. (2017a). *Van'daki Hristiyan Dini Mimarisine Ait Plastik Süslemelerde Görülen Bitkisel ve Geometrik Motifler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Yıldız, E. (2017b). Van Çarpanak Adası Ktouts – Ktuc Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Kubbe Kasnağı Plastik Süslemeleri, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.34, 361-408.
- Yıldız, E. (2020). Van Gölü Çarpanak Adası'ndaki Saint Jean Baptiste Kilisesi'nin Yazıt Çözümlemeleri İle Birlikte Taş Bezemeleri, *History Studies*, 12 (6), 3425–3457.

EKLER

Foto. 33- 34: Norawank (Amaghu) Manastırı Surp Astvatsatsin Kilisesi ve Spitakawor (Spitakavor) Manastırı Kilisesi Taçkapı detayı (S. Nersessian; B. Brentjes vd.)

Foto. 35 - 36 : Ani Surp Arakelots (Holy Apostles) Kilisesi Güney Jamatunu Taçkapısı (Y. Karaca)

Foto. 37 - 38: Van Hüsrev Paşa Türbesi Girişi ve Kaya Çelebi Cami Taçkapısı

Foto. 39 - 40 : Bitlis Şerefiye Külliyesi ve İhlasiye (Gökmeydan) Medresesi Taçkapısı

Foto. 41 - 42: Geghard Manastırı Kilisesi üst örtüsü ve Areni Manastırı Kilisesi üst örtüye geçiş detayı (S. Nersessian)

Foto. 43 – 44 : Kars Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu ve Digor Bağnayır Manastırı (Bağnayırivan) Batı Jamatunu üst örtüye geçiş detayı (Y. Karaca)

Foto. 45 - 46: Haghat (Hachpat) Manastırı St. Virgin Şapeli ve Geghard Manastırı Kilisesi sütun başlıkları (B. Brentjes vd.)

Foto. 47 - 48: Kars Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu ve Ani Surp Arakelots (Holy Apostles) Kilisesi Güney Jamatunu sütun başlıkları (Y. Karaca)